नेपाल सरकार

वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय

संरक्षित क्षेत्र भित्र भौतिक पूर्वाधारहरु निर्माण एवं संचालन सम्वन्धि कार्यनीति, २०६५

नेपाल सरकार

वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय

सिंहदरवार, काठमाडू

मं.प. बाट स्वीकृति मिति २०६५।१२।२०

पृष्ठभूमि :

जैविक विविधताको हिसाबले धनि राष्ट्र नेपालमा राष्ट्रको समुन्नतिका लागि भौतिक पुर्वाधारहरुको निर्माण अपरिहार्य छ । विकास आयोजनाहरुका निर्माणबाट पर्ने नकरात्मक वातावरणीय प्रभावहरुबाट प्राकृतिक सुन्दरता र जैविक विविधतालाई जोगाउनु पनि आवश्यक छ । भौतिक पुर्वाधारहरुको निमार्ण गर्दा आर्थिक-प्राविधिक दृष्टिकोणले अर्को उपयुक्त विकल्प नहुने अवस्था पनि देखा परेका छन् । यस किसिमका विरोधाभास पुर्ण समस्याहरुको न्यूनिकरण गर्न जैविक विविधता संरक्षण र दिगो विकासको मूल्य र मान्यतालाई अनुसरण गर्दै संरक्षित क्षेत्र भित्र वातावरण अनुकूल जलविद्युत उत्पादन गर्ने लगाएतका भौतिक पूर्वाधारहरुको निर्माण एवं संचालन गर्नु आजको आवश्यकता छ ।

जैविक विविधता तथा वातावरण संरक्षण सम्वन्धि वर्तमान कानुनी व्यवस्था :

"राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९",

यो ऐनको दफा ६(१) मा राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष वा संरक्षण क्षेत्रको सर्बोपरिहितको निमित्त नेपाल सरकार स्वयम वा तोकिए बमोजिमको कार्यविधि अपनाई कसैसित करार गरी होटेल, लज, सार्वजनिक यातायात वा यस्तै किसिमका अन्य सेवा सुविधाको व्यवस्थ ागर्न सक्नेछ ।

"मध्यवर्ति क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावलि, २०५२"

यो नियमावलीको नियम १७ (घ) मा "मध्यवर्ति क्षेत्रभित्र बग्ने नदी खोला वा पानीको स्रोतमा कुनै हानिकारक विषादी वा विष्फोटक पदार्थहरु प्रयोग गर्न" निषेध गरेको छ तर जलविद्युत उत्पादन लगायतका भौतिक पुर्वाधारहरुको निर्माण कार्य गर्न निषेध गरेको छैन् ।

"संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावलि, २०५३"

यो नियमावलीको नियम ३९ मा "संरक्षण क्षेत्र भित्रको जलस्रोतको उपयोग गर्ने सम्बन्धमा कारवाही गर्नु पूर्व वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयको सहमति लिनु पर्नेछ" भनी उल्लेख भएको छ ।

"वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३"

यो ऐनमा प्रस्तावित आयोजनाहरुको प्रारम्भिक वातावरणीय परिक्षण वा वातावरणीय प्रभाव मूल्याँकन गर्नु पर्ने कानूनी व्यवस्था गरेको छ ।

"वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४"

यस नियमावलीको नियम ३ ले प्रस्तावित आयोजनाको आकार प्रकारको आधारमा वर्गीकरण गरी अनुसूची-१ मा उल्लेख भएका कार्यहरुको प्रारम्भिक वातावरणीय परिक्षण र अनुसूची-२ मा उल्लेख भएका कार्यहरुको वातावरणीय प्रभाव मूल्याँकन गर्नु पर्ने भनी तोकेको छ । (वन क्षेत्र, राष्ट्रिय निकुन्ज, आरक्ष, मध्यवर्ति क्षेत्र र वातावरण संरक्षण क्षेत्रमा कुनै प्रस्तावित आयोजना कार्यान्वयन गर्ने भएमा आयोजनाको आकार प्रकारलाई आधार मानी वातावरणीय प्रभाव मूल्याँकन गर्नु पर्ने अनुसूची-२ को (७) मा उल्लेख छ) ।

६. **कार्यनीतिको उद्धेश्य**

क. जैविक विविधता र प्राकृतिक वातावरणमा प्रतिकुल प्रभाव पर्न नदिने गरी संरक्षित क्षेत्र भित्र जलविद्युत उत्पादन लगायतका भौतिक पुर्वाधारहरुको निर्माण तथा संचालनमा निजी तथा सरकारी क्षेत्रबाट गरी राष्ट्रको उन्नतीमा टेवा पुऱ्याउने ।

ख. संरक्षित क्षेत्रहरु भित्र निर्माण तथा संचालनमा रहेका र यस पछि निर्माण तथा संचालन हुने भौतिक पुर्वाधारहरुको निर्माण र संचालनमा एकरुपता कायम गर्ने ।

ग. संरक्षित क्षेत्रहरुको संरक्षण र व्यवस्थापनको लागी थप आर्थिक तथा प्राविधिक स्रोत जुटाउने ।

नोट : संरक्षित क्षेत्र भन्नाले राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष (वन्यजन्तु आरक्ष, शिकार आरक्ष), संरक्षण क्षेत्र तथा मध्यवर्ति क्षेत्रलाई जनाउँदछ ।

कार्यनीतिको प्रयोग गर्नु पर्ने अवस्था :

क. राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष, मध्यवर्ति क्षेत्र र संरक्षण क्षेत्रको सिमानामा भौतिक पुर्वाधार निर्माण तथा संचालन गर्न तथा उक्त क्षेत्र भई वग्ने नदी/खोलाहरुबाट जलविद्युत लगाएतका अन्य भौतिक पुर्वाधारहरु निर्माण र संचालन गर्ने कमा भौतिक पुर्वाधारहरुको सम्भाब्यता अध्ययन तथा प्रारम्भीक वातावरणीय परिक्षण/वातावरणीय प्रभाव मुल्याङ्कन प्रतिवेदन तयार गर्न सहमति दिनु परेमा ।

ख. **"वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३" र वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४** " अनुसार प्रस्तावित आयोजनाहरुको प्रारम्भिक वातावरणीय परिक्षण वा वातावरणीय प्रभाव मूल्याँकन प्रतिवेदन स्विकृति भै कार्यान्वयन गर्न सकिने भनी प्रस्ताव गरिएका आयोजनाहरुको निर्माण गर्ने स्विकृति दिनु परेमा ।

ग. राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष, मध्यवर्ति क्षेत्र र संरक्षण क्षेत्र भित्र बैकल्पिक ईन्धनको रुपमा जलविद्युत उत्पादन गर्ने लगाएतका अन्य भौतिक पुर्वाधारहरुको निर्माण तथा संचालन गर्नु परेमा ।

कार्यनितिहरु :

१ नेपाल सरकारको राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरु वाहेक अन्य आयोजना संचालन गर्न राष्ट्रिय निकुञ्ज आरक्ष संरक्षण क्षेत्र तथा मध्यवर्ति क्षेत्रको जग्गा उपलव्ध गराईने छैन । राष्ट्रिय योजना आयोगवाट राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजना हो भनी खुलाईएको पत्र साथै राखि उपरोक्त क्षेत्र माग गर्नु पर्दछ । राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजना हो/होईन भन्ने निर्णय नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्) वाट हुनेछ ।

२ राष्ट्रिय निकुञ्ज/आरक्षको सिमानामा पर्ने नदी /खोलाको पानी प्रयोग गरी जलविद्युत उत्पादन गर्ने आयोजनाहरुलाई अधिकांश निर्माणका संरचनाहरु राष्ट्रिय निकुञ्ज र आरक्षको सिमाना वाहिर पार्ने, उक्त नदी /खोलामा हुने Monthly dischsarge को कम्तिमा 10 % (दश प्रतिशत) पानी अनिवार्य छाड्ने र विद्युत उत्पादन गर्न तयार गरिने वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदनले तोकेको परिमाणको पानी आयोजना निर्माण र संचालन गर्दा छाड्ने शर्तमा मात्र अनुमति दिईनेछ ।

३. आयोजनाको सम्भाब्यता अध्ययन शुरु गर्दा देखी नै सकभर निकुञ्ज/आरक्ष नपर्ने गरी सम्भाव्यता अध्ययन गर्नु पर्नेछ । राष्ट्रिय निकुञ्ज/आरक्ष नै प्रयोग गर्नु पर्ने अवस्था पर्न आएमा विकल्पहरुको निर्धारण गरी अति आवस्यक पर्ने न्यूनतम राष्ट्रिय निकुञ्ज/आरक्षको क्षेत्र मात्र उपलब्ध गराईने छ । राष्ट्रिय निकुञ्ज/आरक्षको सिमाना भित्र नदी/खोला थुन्दा वा फर्काउँदा उक्त नदी/खोलामा Monthly Discharge को कम्तिमा ५०% (पचास प्रतिशत) प्राकृतिक प्रवाह (Natural Flow) हुने गरी निर्वाध खुल्ला छाड्नु पर्नेछ ।

४. राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र र मध्यवर्ति क्षेत्रहरुको सिमाना भन्दा बाहीरबाट बगी राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र र मध्यवर्ति क्षेत्र भित्र आउने नदी/खोलाको पानी प्रयोग गरी अधिकाँश निर्माणका संरचनाहरु राष्ट्रिय निकुञ्ज र आरक्षको सिमाना वाहिर पर्ने गरी जलविद्युत उत्पादन गर्ने आयोजनाहरुको निर्माण र संचालन गरी Monthly Discharge को कम्तिमा १०% (दश प्रतिशत) पानी अनिवार्य छाड्ने र विद्युत उत्पादन गर्न तयार गरिने वातावरणीय प्रभाव मुल्याङ्कन प्रतिवेदनले तोकेको परिमाणको पानी आयोजना निर्माण र संचालन गर्दा छाड्ने शर्तमा मात्र अनुमति दिईनेछ ।

५. राष्ट्रिय निकुञ्ज र आरक्ष भित्र सम्पुर्ण संरचना पर्ने गरी विद्युत लगाएतका कुनै संरचना बनाउन पाईने छैन तर स्थानिय उपभोक्ताहरुको हितको लागी १ मेघावाट भन्दा कम क्षमताको (राष्ट्रिय प्रसारण लाईनमा जोड्न नपाउने शर्तमा) विद्युत उत्पादन गर्न सहमति दिन सकिनेछ । यसरी विद्युत उत्पादन गर्न नदी/खोला थुन्दा वा फर्काउंदा उक्त नदी/खोलामा Monthly discharge को कम्तिमा ५०% (पचास प्रतिशत) प्राकृतिक प्रवाह (Natural flow) हुने गरी निर्वाध खुल्ला छाड्नु पर्नेछ ।

६. राष्ट्रिय निकुञ्ज , आरक्ष, मध्यवर्ती क्षेत्र र संरक्षण क्षेत्रभित्र वा सिमानामा वग्ने नदी /खोलाहरुमा सम्भावित जलविद्यत् आयोजनाहरुको संभाव्यता अध्ययन तथा निर्माण गर्दा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन र सो अन्तर्गत वनेका नियमावलीहरुको अधिनमा रहि गर्नु पर्नेछ । पूर्व स्वीकृति लिनु पर्ने हकमा वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयले ४५ दिन भित्र निर्णय दिने छ ।

७. जलविद्युत प्रवर्द्धकहरुले जलविद्यत् उत्पादन शुरु गरेपछि सरकारलाई बुझाउने राजश्वको १०% (दश प्रतिशत) रोयल्टी वातावरणीय संरक्षण र सामुदायिक विकासका लागि सम्वन्धित राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षको राजश्व खातामा र संरक्षण क्षेत्रको हकमा सम्वन्धित कार्यालयको खातामा जम्मा गर्नु पर्नेछ ।

८. प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण/वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदनहरुमा निर्दिष्ट गरेको प्रभाव न्यूनिकरणका उपायहरु प्रवर्द्धकले आफ्नै श्रोत साधनबाट अवलम्वन गरे/नगरेको सम्वन्धमभा वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय, लजस्रोत मन्त्रालय, विद्यत् विकास विभाग (अन्य सम्वन्धित मन्त्रालय तथा विभाग) र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागबाट नियमित वार्षिक अनुगमन हुनेछ ।

९. वातावरण संरक्षण गर्ने दृष्टिकोणले प्रत्येक एक रुख काटिएको वा हटाइको वदलामा २५ रुखहरु रोप्ने र हुर्काउने कार्य अनिवार्य रुपमा प्रवर्दकले गर्नु पर्नेछ ।

१०. राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष र संरक्षण क्षेत्र तथा मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र पर्ने सरकारी जग्गामा आयोजनाको भौतिक संरचनाले ओगट्ने क्षेत्रफल वरावरको जग्गामा प्रवर्द्धकले आफ्नै खर्चमा सम्वन्धित कार्यालयले तोकेको स्थानमा वृक्षारोपण गरी पांच वर्ष सम्म स्याहार सम्भार र संरक्षण गरी सम्वन्धित कार्यालयलाई बुझाउनु पर्नेछ । प्रवर्द्धक आफैले वृक्षारोपण र संरक्षण गर्न नसकेमा वृक्षारोपण गर्न र पांच वर्ष सम्म संरषण र स्याहार सम्भार गर्न लाग्ने लागत अनुसारको रकम सम्वन्धित कार्यालयलाई उपलव्ध गराउनु पर्नेछ र सम्वन्धित कार्यालयले सो अनुसार वृक्षारोपण तथा संरक्षण कार्य गर्नेछ ।

११. आयोजना निर्माण गर्दा लाग्ने वन पैदावारहरु जस्तै माटो, बालुवा, गिटी काठ, दाउरा, ढुङ्गा आदीको राजश्व वन नियमावली, २०५१ ले तोकेको दरमा सम्वन्धित राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र कार्यालयमा बुझाउनु पर्नेछ ।

१२. आयोजना निर्माण र संचालन गर्न राष्ट्रिय निकुञ्ज/आरक्ष/संरक्षण क्षेत्र कार्यालयका प्राविधिक , मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन समितिका प्रतिनिधि र सम्वन्धित आयोजनाका संचालन समेत रहेन गरी एक संयन्त्र वनाई अनुगमन गर्नु पर्नेछ ।

१३. जल विद्युत वाहेक अन्य भौतिक पूर्वाधारहरुको निर्माण तथा संचालन गर्नु परेमा यस कार्यनीतिको अतिरिक्त वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयले तोकेको अन्य कार्यनीतिहरु पनि पालना गर्नु पर्नेछ ।

१४. सम्वन्धित राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्षको व्यवस्थापन योजनामा परेका भौतिक पूर्वाधारहरु निर्माण गर्ने कार्यको हकमा यो कार्यनीति आकर्षित हुनेछैन ।

विवाद निरुपण:

यो कार्यनीति कार्यान्वियन गर्दा पर्न आउने विवाद तथा समस्याहरुको अन्तिम निर्णय नेपाल सरकार (मं.प. बाट हुनेछ ।